

Foucault met zijn historische analyses subtiële verschuivingen te genereren en aldus 'verzet' te plegen. Op basis hiervan riep hij op tot een zoeken naar nieuwe bestaansstijlen of esthetica's.

Aldus kan men zich afvragen of het feminisme vooralsnog niet meer gediend is met een genealogisch onderzoek naar het probleem van de vrouwelijkheid en dus met de theoretisch-methodologische uitgangspunten die ten grondslag liggen aan Foucaults historische analyses dan met het exploreren van nieuwe levensvormen, bestaansstijlen of bestaanses-thetica's of met een op Foucault geïnspireerde directe politieke actie.

In het zij - spoor van differentie?

Cris van der Hoek

Recensie van: Rina Van der Haegen, *In het spoor van seksuele differentie*. SUN 1989.

'Verder ontbreken mij woorden. Maar misschien is, eenmaal op een gegeven punt aanbeland, het erkennen van sprakeloosheid een voorwaarde opdat anderen op haar en hun beurt daar de stilte en de woorden zouden trachten op te nemen ...'

Met deze woorden eindigt het postuum verschenen boek *In het spoor van seksuele differentie* van Rina Van der Haegen. Ze hebben achteraf een bredere strekking gekregen dan die ze in hun onmiddellijke context kenden, waarin ze m.i. mede kenmerkend zijn voor Van der Haegens principieel voorzichtige stijl.

Van der Haegen heeft haar boek - waarin ze (seksuele) differentietheorieën expliciteert en vervolgens op basis hiervan exemplarisch twee stereotype vrouwengestalten, t.w. de moeder en de hysterica, onderzoekt - niet als promotie kunnen afmaken. Zo ontbreken onder

meer de conclusies en de stellingen.

Ter gelegenheid van het verschijnen van *In het spoor van seksuele differentie* vond hierover op 14 juni j.l. een symposium plaats, georganiseerd door het Centrum voor Vrouwenstudies te Nijmegen. Dit symposium was zeer druk bezocht, waaruit blijkt hoe groot de belangstelling binnen vrouwenstudieskringen is voor de thematiek die Van der Haegen bespreekt; een thematiek die aansluit bij het debat rondom 'het verschil- en gelijkheidsdenken' en de maatschappelijke, politieke impact van beide.

In deze bespreking zal ik tevens kort ingaan op enkele voor mijn betoog relevante stellingen die de vier sprekers op het symposium, t.w. A. Peperzak, P.L. Assoun, M. Aarts, M. Michielsen, in hun voordracht hadden verpakt. (1) Deze stellingen waren uitgangspunt voor de discussie, waarop Van der Haegen zelf niet meer kan reageren. Dit maakt een dergelijke gebeurtenis - evenals voor mij het schrijven van een bespreking - tot een kwetsbare zaak. Zowel tijdens het symposium als tijdens het lezen van het boek was Rina juist door haar dood voor mij als 'onherleidbare ander' aanwezig.

Het lijkt mij dat Van der Haegen in haar werk gedreven werd door een passie die betrekking had op een welhaast onmogelijke opgave. Enerzijds vond ze haar inspiratie in de Franse differentie-filosofie die radicaal vormen van essentialisme ondermijnt. Het vrouwelijke, de sekse-differentie wordt hier veelal ingezet om traditionele waarheidsfilosofie te ontcrachten. Zo noemt Derrida zijn eigen *écriture* een 'operation feminine', voorzover deze waarheidsaanspraken van de filosofie en de status van het subject ondermijnt. Deleuze heeft het over 'le devenir femme', waarmee hij doelt op het vrouw worden van iedereen; dit worden is niet gericht op een model

1 Deze voordrachten zullen worden gepubliceerd in het Tijdschrift voor Vrouwenstudies, december 1989.

dat moet worden geïmiteerd, maar op een proces dat dominante vormen van representatie kan weerstaan.

Anderzijds vond Van der Haegen haar inspiratie in het werk van Irigaray, die naast de ondermijning van de traditionele filosofie - volgens haar gekenmerkt door seksuele indifferentie - ook zoekt naar een articulatie van het vrouwelijke aan gene zijde van de dominante orde. Ook Irigaray gaat het niet om een nieuw model voor het vrouwelijke; niettemin bevat haar werk elementen die verwijzen naar een specifieke vrouwelijke symbolisatie in directe relatie met het vrouwelijk lichaam. Deze symbolisatie dreigt opnieuw aanspraak te maken op de representatie van waarheid en volle aanwezigheid.

Er doet zich m.i. hierbij een filosofisch probleem voor: als de traditionele filosofie van de seksuele indifferentie begrepen kan worden als de poging om het verschil tussen mannelijk en vrouwelijk als een essentie te definiëren en als een oppositie te bepalen, dan zou de filosofie van de seksuele differentie een stijl moeten zijn die een dergelijke reductie en fixatie vermijdt. De voorkeur geven aan differentie houdt in dat er geen sprake kan zijn van positiviteit, dat er geen symbolische economie is die als homogeen mannelijk of vrouwelijk bepaald kan worden. Immers, zou de seksuele differentie dan niet opnieuw tot oppositie worden? Van der Haegen houdt enerzijds een zekere afstand tot Irigaray, anderzijds hoopt ook zij op zoiets als een andere symbolisatie. Tot welke nieuwe sporen kunnen deze wegen leiden? Deze vraag wordt in het laatste, derde deel van het boek uitgewerkt aan de hand van de twee voorbeelden (moeder en hysterica).

Het boek begint met een uiteenzetting over de gelijkensis als ordenend principe van de dominante filosofie. Met name Deleuze heeft deze filosofie van de representatie - waarbij alleen dat wat op elkaar lijkt van elkaar verschilt, gelijkensis,

anders gezegd, voorwaarde is voor verschil - bekritiseerd. Irigaray heeft dit principe in verband gebracht met de bevoorrechting van de 'vlakke spiegel', die de voorkeur zou uitdrukken van de man tot zijn gelijke. Het vrouwelijke is weliswaar het andere, maar het andere van het zelfde.

Vervolgens gaat Van der Haegen in op de psychoanalytische theorie om te onderzoeken op welke punten de differentie-filosofie en de seksuele differentie-filosofie uit elkaar gaan. Ze vraagt zich af in hoeverre twee fundamenteel verschillende registers (een mannelijk en een vrouwelijk) op het onderscheid tussen bewustzijn en onbewuste geënt kunnen worden. Dit onderscheid blijkt uiteindelijk niet als aanknopingspunt voor nieuwe articulaties te kunnen fungeren, maar wel kan het de heerschappij die zich ten koste van vrouwen en het vrouwelijke heeft gevestigd aan het wankelen brengen. De splijting, die de erkenning van het onbewuste met zich mee brengt kan worden aangewend om het dominante eenheidsdenken te 'onttronen'. Dit alles evenwel met de bedoeling om 'ruimte te maken, opdat seksuele differentie zich zou kunnen articuleren'. (p. 97)

Indien deze articulatie begrepen moet worden als uitdrukking van 'twee fundamenteel verschillende registers' dan vraag ik me af of je vanuit de theorie van Freud en Lacan - waarnaar Van der Haegen ook bij de bespreking van de genoemde voorbeelden teruggrijpt - niet in tegenspreken terecht komt. De psychoanalytische theorie als theorie van het gespleten subject, van een onophefbaar zelfgebrek wil laten zien dat met de intrede in de symbolische orde een scheiding ontstaat waardoor de onmiddellijkheid nooit hersteld kan worden. Elke poging het zelfgebrek van de vrouw - evenals dat van de man - op te heffen, elk vermeend herstel van de vrouwelijke alteriteit, zou al gauw een terugval in het imaginaire betekenen. Assoun heeft dit probleem tot inzet van zijn voordracht

gemaakt tijdens het symposium; zijn kritiek lijkt me overigens meer van toepassing op Irigaray dan op de letterlijke tekst van Van der Haegen, die zelf bijvoorbeeld ook vraagtekens zet bij het door Irigaray gethematiseerde 'elders' van de vrouw dat een vrouwelijke authenticiteit suggereert. Zoals gezegd, Van der Haegen is voorzichtiger en ze heeft ook de nodige kritiek op Freud en Lacan, maar dat lost het probleem niet echt op.

Het tweede deel van het boek is gewijd aan strategie en tactiek om de genoemde ruimte te creëren. Van der Haegen baseert zich hierbij op de deconstructie van Derrida en de mimesisstrategie van Irigaray. Ze definieert deze strategie als een verruimde deconstructie: de tekstuele strategie, gekenmerkt door verschuivende herhalingen wordt uitgebreid naar het sociale leven. Door een perverserende herhaling van aan vrouwen toegeschreven posities hoopt ze conventionele stereotypen om te buigen. Irigaray en Van der Haegen baseren zich hierbij op het mimesisbegrip van Plato, die onderscheid maakt tussen een goede nabootsing en een slechte nabootsing. De goede heeft betrekking op de idee, het model, en is verbonden met juistheid en waarheid; de slechte is een simulacrum zonder tussenkomst van de idee en verbonden met onjuistheid en onwaarheid. Van der Haegen koppelt aan deze laatste, vervormende mimesis de mogelijke articulatie van het 'vrouwelijke', waarvan, zo zegt zij, de kans van slagen nog maar de vraag is.

Van der Haegen signaleert terecht enkele problemen t.a.v. deze mimesisstrategie: in hoeverre kan het cultiveren van de vreemdheid van de vrouw t.o.v. de culturele orde worden gecombineerd met maatschappelijke weerbaarheid? In hoeverre worden gangbare stereotypen toch niet slechts gereproduceerd, hoe kan men een goed onderscheid maken tussen reproducerende mimesis en vervormende mimesis? Van der Haegen betwijfelt de

effectiviteit van de vervormende mimesis als systematische strategie voor sociale strijd, maar in relatie tot de seksuele differentie-gedachte ziet ze voorlopig geen andere mogelijkheden. Ik vraag me af of het 'voorlopig' niet weg kan, want hoe laat zich, uitgaande van het perspectief van Van der Haegen waarin ze Derrida en Irigaray in zekere zin combineert, een andere strategie denken? Juist deze mimesis van vrouwen verwijst naar zowel 'binnen' als 'buiten' en voorkomt dat de differentie wordt opgeheven dan wel in een oppositie wordt bepaald.

Aarts heeft op het symposium de mimesisstrategie tot uitgangspunt genomen van haar voordracht en hield in een boeiende gefingeerde dialoog een pleidooi om de mogelijke waarde hiervan te vergroten door deze niet te zien als strategie voorbehouden aan revolterende individuele vrouwen, maar - onder verwijzing naar Sennett - als een politiek van differentiërende openbaarheden, die nooit kunnen worden gereduceerd tot een of andere uitdrukking van authenticiteit. Belangrijk hierbij is om de veronderstelde sociale bestaanswijze van mimesis te expliciteren, opdat er, volgens Aarts, raakvlakken kunnen ontstaan tussen de filosofie van seksuele differentie en het gelijkheidsfeminisme. Hoe waardevol de bijdrage van Aarts ook is, ik denk dat hierdoor niet zozeer raakvlakken ontstaan, alswel dat het project van de seksuele differentie zoals Van der Haegen zich dat voorstelt, uiteindelijk principieel wordt verlaten.

In de discussie wees Weiler er nogmaals op dat de bevoorrechte positie van vrouwen m.b.t. de mimesisstrategie alles te maken heeft met het feit dat vrouwen in onze cultuur altijd een mimetische positie hebben moeten innemen. Juist dit wil de filosofie van de seksuele differentie doordenken, waarbij het vanuit een radicale cultuurkritiek gaat om de vraag naar een mogelijke alteriteit, die niet toch weer tot hetzelfde gereduceerd kan worden.

Van der Haegen stelt zichzelf de vraag in hoeverre het legitiem is Derrida en Irigaray met elkaar te verbinden. Derrida zet immers de notie seksuele differentie met name in als strategie om de waarheidsfilosofie onbeslisbaar te maken en in zijn latere werk gaat het ook om een veelvuldigheid van seksueel gemerkte stemmen; bij Irigaray gaat het om tweeledigheid en radicale andersheid. Waar het Derrida primair gaat om een voortdurende onteigening, wat, aldus Van der Haegen, wellicht een comfortabele uitgangspositie veronderstelt die vrouwen niet kennen, gaat Irigaray uit van de mogelijkheid te breken met de heersende orde. Deze vraag werd tijdens het symposium herhaald door Rosi Braidotti, maar het antwoord bleef uit. Misschien staat het beste antwoord in het boek zelf waar Van der Haegen Derrida citeert: 'Men kan nooit in eigenlijke zin beslissen of een term medeplichtigheid of een breuk t.o.v. de bestaande ideologie impliceert.' (p. 158)

In het laatste deel wil Van der Haegen twee stereotypen ombuigen, waarbij ze in concreto de werkwijzen van Derrida en Irigaray tracht te combineren. Het eerste voorbeeld betreft het stereotype van de moeder, waarbij ze Freuds tekst over het fort/da-spel tot uitgangspunt neemt. Kleinzoon Ernst symboliseert middels het uit zijn bedje wegwerpen en weer naar zich toetrekken van een garenklosje het gescheiden zijn van zijn moeder, en probeert aldus haar afwezigheid te beheersen en te verwerken. Het fort/da-spel is zeker via de exegese van Lacan het model voor de toetreding tot de symbolische orde en deze intrede in de taal is, aldus Van der Haegen en Irigaray, verbonden met de loochening van de moeder: het klosje is een substituut voor haar. Deze representatie-economie berust op een nooit betaalde tol aan de moeder. Het is voor Van der Haegen niet acceptabel dat de moeder, de vrouw vanuit 'negativiteit, afwezigheid de vooruitgang naar taal en

kennis dient te voeden'. (p.178) In plaats van haar symbolische dood stelt Van der Haegen voor een maatschappelijke, moederlijke produktiviteit te ontwikkelen. De tegenstrijdigheid van moederschap en intellectuele produktiviteit moet in de war worden gestuurd via het *ontwerpen* van een symbolisatie die de lijfaan-lijf-verhouding met de moeder niet overstemt.

In hoeverre laten de theoretische invalshoeken waardoor Van der Haegen is geïnspireerd zich hier met elkaar combineren? Derrida heeft gewaarschuwd voor een overbelasting van de legende van het fort/da-spel, terwijl Van der Haegen in navolging van Irigaray dit spel als prototypisch beschouwt. Ze kritiseert vervolgens de vanzelfsprekendheid waarmee voor het meisje dezelfde theorie zou gelden als voor het jongetje en suggereert dat het fort/da-spel geen meisjesspel is. Maar, uitgaande van Derrida, vraag ik me af of hiermee niet opnieuw rigoreuze grenzen worden getrokken. En is een andere symbolisatie wel het antwoord op de veronderstelde afwezigheid, symbolische dood van de moeder? In het voorafgaande hoofdstuk heeft Van der Haegen aan Derrida's ondermijning van de tegenstelling tussen aan- en afwezigheid, tussen binnen en buiten, de gedachte gekoppeld dat ook een 'vrouwelijke' niet strikt afwezig is, dat het zich al op een bepaalde wijze manifesteert. 'Het komt erop aan het te *horen* (curs.CvdH) en/of er ruimte voor te maken, als ook het kracht bij te zetten.' (p.105) Los van de vraag of een dergelijk idee vanuit Derrida gerechtvaardigd is, keert deze gedachte hier niet terug. Wellicht heeft dit te maken met het feit dat met name dit hoofdstuk nog niet helemaal voltooid was. Het is ook opvallend dat hier elke verwijzing naar het werk van Julia Kristeva, die de pre-oedipale relatie tot de moeder heeft gekoppeld aan het semiotische aspect van de taal, ontbreekt. (Dit semiotische heeft onder meer betrekking op klank, ritme.)

Enerzijds lijkt mij de positie die Van der Haegen hier inneemt verwant aan die van Kristeva, anderzijds gaat het bij Kristeva niet om seksuele differentie, maar om seksuele differentiatie, d.w.z. een nieuwe verhouding tussen het semiotische ('vrouwelijke') en het symbolische ('mannelijke') aspect van de taal.

Het tweede voorbeeld betreft het thema van de hysterie, begrepen als een omzetting van het psychische in het lichamelijke, waartoe Van der Haegen opnieuw het werk van Freud tot uitgangspunt neemt; ze analyseert zijn tekst over Dora. De hysterische symptomen getuigen, volgens Irigaray, van het opgesloten verlangen van de vrouw, dat zich niet kan uitdrukken in de heersende taal, omdat deze geen continuïteit vormt met haar verlangen. Ze kan slechts zwijgen en een taal die de hare niet is nabootsen, waarbij ze deze vervormt. De hystericica biedt weerstand, protesteert en is tegelijkertijd ingekapseld. Ze verpersoonlijkt aldus de vervlochtenheid van binnen en buiten; de hysterische positie wordt gekenmerkt door dubbelheid. Van der Haegen wil deze tegenstrijdigheid niet verzoenen, maar affirmatief aanwenden voor een ontwerp van een 'logica van dubbelheid'. Wellicht bekleedt elke vrouw in zekere zin de hysterische positie. Van der Haegen acht de vermaatschappelijking van hysterie noodzakelijk: ze wenst hysterie productief te maken door 'tekstualisering en de hysterische positie met elkaar te verbinden', door taal te doordringen van geleefde lichamelijke. Dit laatste wordt omschreven als 'mondige hystericica'. (p.214) En als zich 'een talige articulatie van de hystericica dubbelheid zou voltrekken', dan hoopt Van der Haegen op de mogelijkheid van een levensstijl, die gegrond is in ambigüiteiten en juist vrouwen ten goede zou komen.

Michielsen vroeg zich in aansluiting op haar voordracht af of, wanneer de mondigheid van de vrouw geheel is bereikt, de hystericica nog noodzakelijk is. Een waardevolle gedachte, omdat hyste-

rie ook verbonden is met lijden. Echter ook hier wordt m.i. het spoor van Van der Haegen verlaten. Mondigheid verwijst naar keuze, beheersing, terwijl hystericica als symptoom verwijst naar het onbeheersbare, het andere; zoals ziekte niet tot het normale behoort. Mondigheid verwijst naar voltooide emancipatie/evrouwicipatie, maar in hoeverre kun je dan nog spreken van differentie in de door Van der Haegen bedoelde zin?

Van der Haegen wil in navolging van Jane Gallop de ambigüiteit aanvaarden; Gallop heeft erop gewezen dat het onmogelijk (en onwenselijk) is vanuit de symbolische positie te kiezen voor de hystericica als slachtoffer, of vanuit de imaginaire positie voor de hystericica als heldin. Ambigüiteit is onvermijdelijk en het gaat om het accepteren van èn het symbolische èn het imaginaire.

Maar, zo vraag ik me af, komt Gallops ambigüiteit overeen met de mondige hystericica van Van der Haegen? Als de hystericica ambigü is, geldt dat dan ook voor de mondige hystericica? Of verwijst deze laatste positie naar een welhaast utopische synthese; naar een *keuze* vóór ambigüiteit in plaats van de acceptatie van de - niet alleen voor vrouwen - onvermijdelijke en frusterende ambigüiteit? De keuze voor ambigüiteit betekent weliswaar dat men de eigen meesterpositie opgeeft, maar is volgens Gallop uiteindelijk een list t.b.v. een meer veerkrachtige beheersing.

Tussen emancipatoire strategieën van de vrouw gericht op positiviteit en een differentieel perspectief dat elke positiviteit ondermijnt bestaat een spanningsverhouding die bijna niet uit te houden is. Deze laat zich echter m.i. slecht in een theoretische synthese oplossen. Niettemin vind ik de voorzichtige poging van Van der Haegen en de vaak ook dubbelzinnige - en dus frusterende! - wijze waarop ze de complexiteit van het onderwerp benadert een waardevolle bijdrage tot verder denken en spreken.